

מטבע נעשה חליפין

למהות קנייני המטבע והחליפין – שורשים ונפקויות / יונתן רוטמן

- א. פתיחה
- ב. קניין מיטלטלין בדמים – שורשים והשתלשלויות
- ג. "וזאת התעודה בישראל" – קניין חליפין
- ד. בועז לגואל או גואל לבועז? – מחלוקת רב ולוי בכלי קונה או מקנה
- ה. מטבע נעשה חליפין? – סוגיין דידן סוף סוף
- ו. העלאת הממון – ציר היסטורי, הלכתי, ורעיוני

א. פתיחה

סוגייתנו, מחלוקת רב ולוי על קניין חליפין במטבע, ממוקמת באמצע רצף סוגיות בתחילת פרק הזהב, הנוגעות בשורש עמוק של דיני הממונות – הממון עצמו, המטבע.

מעשה קניין הוא מעין משחק, תיאטרון שבו משתתפים שחקנים שונים, רכיבים שונים, כאשר בכל סצנה תפקידיהם עשויים להשתנות. המשנה הראשונה של פרקנו, מבררת מה מתרחש בסיטואציה של קניין מטבע. הסוגייה התלמודית הבאה בעקבותיה קוראת בשם לשני הרכיבים בסצנה זו – ה"טבעא" וה"פירי" – המטבע והפירות (מד ע"א¹).

המטבע הוא הרכיב האחיד והבלתי משתנה, לעולם מטבע יישאר מטבע, על שוויו וערכו. לעומתו, הפרי הוא דינמי, ונתון לסערות ולטלטלות של מחירי השוק המשתנים.

¹ כל הפניה סתמית במאמר לגמרא מכוונת למסכת בבא מציעא בבבלי.

משחק תפקידים זה הוא יחסי, ותמיד תלוי בזהות השחקנים, כאשר בכל סיטואציה נקבעים תפקידי כל אחד מהרכיבים על פי תכונותיו, בהשוואה למרכיב השני.

המשנה הראשונה והגמרא הפותחת דנות במצבים שבהם הרכיבים – השחקנים משתנים, כגון מקרה שבו אדם מעוניין לקנות מטבע העשוי זהב במטבע כסף. אמנם הרכיבים משתנים, אבל הסצנה המוצגת היא אותה סצנה – קניין דמים.

אך לעומת פתיחת הפרק, הסוגיות שבהן נעמיק, הממוקמות בהמשך הפרק, מתארות סוג קניין אחר לחלוטין, הצגה שונה בתיאטרון שונה – קניין חליפין, ואע"פ שזו הצגה שונה משתתף בה אותו השחקן – המטבע. בשאלה האם המטבע מתאים לביצוע תפקיד החליפין נחלקו רב ולוי, שני תלמידי רבי, בדור המעבר שבין תקופת התנאים לאמוראים: "איתמר, רב ולוי: חד אמר מטבע נעשה חליפין וחד אמר אין מטבע נעשה חליפין" (מה ע"ב). חקירת מחלוקת זו היא עיקר ענייננו.

מאמר זה חותר לרדת לשורשו של קניין החליפין, שעיקר הדיון התלמודי בו מתרחש בדפים אלו (שם, מה ע"ב–ב–מח ע"ב), וכך לנסות לחקור את מחלוקת רב ולוי, למצות ממנה את ההגדרות הבסיסיות של קניין חליפין, ולהבין מהי נקודת המחלוקת – איזו תכונה עמוקה יש במטבע שמונעת או מאפשרת לו להקנות קניין חליפין?

המאמר יפתח בהצגת המגמות הכלליות והשורשיות של קנייני החליפין והמטבע, ימשיך לסוגייתנו, שם ניכנס לעומק סברותיהם של רב ולוי, בגמרא ובראשונים. ומתוך מיצוי המסקנות ננסה לעמוד על טיבו של המטבע, ולדלות הארות חדשות על עניינו ותוכנו.

ב. קניין מיטלטלין בדמים – שורשים והשתלשלות

“דבר תורה מעות קונות” ? המקור המקראי

ההנחה העומדת בבסיס משנתנו היא שבקניין מיטלטלין, מעשה ההקניה עצמו – המעביר את החפץ מרשות המקנה לקונה – הוא משיכת המיטלטלין, הפרי. הכלל שקניין מיטלטלין במשיכה נאמר במשנה בקידושין: “נכסים שיש להם אחריות נקנין בכסף, ובשטר, ובחזקה, ושאיין להם אחריות – אינן נקנין אלא במשיכה (משנה, קידושין א, ה). משנה זו מפרידה בין קרקעות, הנכסים שיש להם אחריות ושהתשלום עצמו קונה אותם, לבין מיטלטלין, נכסים שאיין להם אחריות ושמדתן הדמים תמורתם הוא חיוב שחל כתוצאה ממשיכת החפץ על ידי הקונה.

העובדה שקניין מיטלטלין בדמים נזכר במקרא, מעלה את השאלה: האם המציאות שבה תשלום הדמים הוא רק חיוב הנגרר מהמשיכה – היא הקניין המקורי מהתורה או מציאות שיצרו חכמים מאוחר יותר? על כך נחלקו ריש לקיש ורבי יוחנן:

אמר ר' יוחנן דבר תורה מעות קונות ומפני מה אמרו משיכה קונה גזירה שמה יאמר לו נשרפו חטיף בעלייה [...] ריש לקיש אמר משיכה מפורשת מן התורה מאי טעמא דריש לקיש אמר קרא (ויקרא כה, יד) וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך דבר הנקנה מיד ליד (מז ע"א).²

הפסוק שאותו דורש ריש לקיש, המוכיח שמשיכה מפורשת מן התורה, הוא פסוק בעל הקשר משפטי מובהק, הפותח פרשיה שעוסקת בדיני אונאה וקניין קרקעות (ויקרא כה). לעומת זאת, כמעט כל האזכורים המקראיים של קניין מיטלטלין בדמים מובאים באגביות וקיצור, תוך כדי סיפור או עניין אחר.³ עובדה זו, בנוסף לכך שר' יוחנן לא דרש פסוק בניגוד לר"ל, הופכים את מציאת המקור לקשה ומעורפלת.

² מחלוקת זו מוזכרת פעמים רבות בדפים אלו ובמקומות אחרים בש"ס.

³ האיזכורים המובהקים של קניין מיטלטלין בדמים הם: צורת התשלום שאותה הנהיג יוסף בימי הרעב הגדול במצרים: “וַיָּרָא אֶת פְּסָפוֹ וְהָיָה הוּא כְּפִי אֲמִתְחָתוֹ” (בראשית מב, כז). בקשת משה מעמון לעבור בארצם: “אֲכַל בְּכֶסֶף תִּשְׁבְּרֵנִי וְאֶכְלֵתִי וּמִים בְּכֶסֶף תִּתֶּן לִי וְשִׁתִּיתִי וְקֵץ אֶעֱבְרָה בְּרִגְלֵי” (דברים ב, כח).

נחלקו הראשונים בשאלה מהו המקור: לפי רש"י (בבא מציעא מז ע"ב, ד"ה סבר לה) המקור הוא "ונתן הכסף וקם לו"⁴ – אדם הפודה שדה שהקדיש לה' נותן כסף לקודש, ועצם הנתינה מקנה לו את השדה, מכך לומדים שמעשה נתינת הכסף יכול להקנות.⁵

רבינו חננאל (וכן כותב בשמו הרי"ף), לעומת זאת, מסביר את העובדה שר' יוחנן עצמו לא נתן מקור מקראי בכך שאין כזה, יכולת הכסף לקנות היא סברה פשוטה: אם מפורש בתורה שנתנת כסף קונה אדם (עבד), האם לא מובן מאליו שאותה נתינת כסף יכולה לקנות חפץ?: "אמר ר' יוחנן: דבר תורה מעות קונות, אם גופו קונה, ממונו לא כל שכן?" (ר"ח, בבא מציעא מז ע"ב).

מכל הנ"ל עולה כי קניין במטבע הוא מעשה טריוויאלי, מובן מאליו, החקוק בתודעה המקראית והחז"לית. וזה מקור כוחו, הוא אינו טעון לימוד מיוחד כדי לחדש אותו, אלא הוא נוהג אנושי קדום ובר סמכא כשלעצמו.

מעשר שני – דומינטיות וקונטקסט בפרק הזהב

אולם, הסוגיות הראשונות בפרק⁶ העוסקות בשאלת היחס בין כסף לזהב בקניין דמים, עשירות בהבאת ראיות ממקורות העוסקים במצווה שבה למטבע מקום עיקרי – מעשר שני. הגמרא אף סוטה מהדיון העיקרי לטובת דיון בנושאי מעשר שני, לדוגמה – פריטת סלע של מעשר שני וחילול דינר על דינר (בעיקר בדרך מה ע"א).

וכן: "הוי קל צמא לכו למים ואשר אין לו כסף לכו שברו ואלכלו ולכו שברו בלוא כסף ובלוא מקחיר זין וקלב" (ישעיהו נה, א);
 "ויהי רעב גדול בשמרון והנה צרים עליה עד היות ראש תמור בשמנים כסף ורבע תקב חרייונים [דביונים] בתמשה כסף" (מל"ב ו, כה).
 האזכור היחיד שיש לו הקשר משפטי הוא במכירת שור שנגף: "וכי יגף שור איש את שור רעהו ומת ומקרו את השור תחי וקצו את כספו וגם את המת יקצו" (שמות כא, לה).
⁴ ויקרא כז, יט. זהו אינו הפסוק כפי שכתוב בתורה אלא דרך קיצור שאותה נוקט הש"ס, הפסוק מוזכר כך בגמרא קידושין כט ע"א. עיין בשבת קכח ע"א בתס' וד"ה "ונתן", שדנים בכך בהרחבה.
⁵ הרמב"ן וראשוני ספרד הקשו על דעת רש"י וצידדו בדעת ר"ח ורי"ף.
⁶ בבלי, בבא מציעא מ"ד ע"א-מ"ה ע"ב.

בנוסף, בדף מז ע"ב הגמרא דנה ב"אסימון" הנזכר במשנה – שהוא מטבע ללא צורה הטבועה עליו. בדיון זה מביא ר' יוחנן ברייתא, העוסקת במטבעות שניתן לחלל עליהם פירות מעשר. ר' יוחנן מזהה את דעת ר' דוסא עם דעת ר' ישמעאל, וכך מקשר אותנו לדיון עמוק, העוסק במטבע:

מחללין מעשר שני על אסימון, דברי רבי דוסא. וחכמים אומרים אין מחללין. ושון, שאין מחללין על מעות הניתנות בסימן לבית המרחץ. אלא אמר רבי יוחנן מאי אסימון – פולסא. ואזדא רבי יוחנן לטעמיה, דאמר ר' יוחנן: רבי דוסא ורבי ישמעאל אמרו דבר אחד, רבי דוסא הא דאמרן, רבי ישמעאל מאי היא? דתניא "וצרת הכסף בידך" – לרבות כל דבר הנצור ביד, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: לרבות כל דבר שיש עליו צורה (שם).

בניסיון להסביר מהו ה"אסימון" הנזכר במשנה, אנו מתוודעים למחלוקת עמוקה במהות הכסף⁷ שעליו התורה ציוותה לחלל את המעשר – לדעת ר' ישמעאל, שדרשתו קרובה לפשט, הפעולה "וצרת" משמעה לצרור, "לאסוף" את שווי הפרי כביכול, ו"לשמור" אותו בחפץ שיוכל בקלות להיטלטל ולעמוד בתלאות הדרך והזמן, וכך לשמור על המעשר שלא ייפסד. לר' ישמעאל הכסף הוא חומר גלם שמלא את הצורך הזה על הצד הטוב ביותר – הוא מתכת יקרה ועמידה – לכן את פירות המעשר יש לחלל על מטבע כסף ולשאת אותו לירושלים.

לעומתו, ר' עקיבא דורש לימוד עמוק שאינו קרוב לפשט, לפיו המילה "וצרת" משמעה צורה, היינו הטבעה שעל המטבע. ר' עקיבא מגדיר את החילול כהמרת שוויו הממוני של הפרי לשוויו הממוני של ההליך החוקי שאותו טבעה המלכות בפיסת המתכת,⁸ ולא מתייחס לערכו של החומר ממנו עשוי המטבע.

⁷ בפרק המפקיד (מב ע"א) נלמדת מהפסוק "וצרת הכסף בידך" דרך השמירה הראויה על פיקדון כספי: "אע"פ שצרויין - יהיו בידך". זהו דין נוסף הנוגע לכסף, הנלמד ממצוות מעשר שני בכלל, ומפסוק זה בפרט.

⁸ תוס' ד"ה אסימון בדף מד ע"א ביארו שהצורה שאותה דורש ר' עקיבא היא דווקא צורה היוצאת בהוצאה.

עפ"י ר' יוחנן, נקודת המחלוקת בין ר' ישמעאל לר' עקיבא היא ה"אסימון" – מטבע ריק מהטבעה; מחד הוא פיסת מתכת "נצרת" – עמידה, קטנה ויקרה, ולכן הוא "דבר הנצרך ביד" – המתאים לחילול עפ"י ר' ישמעאל, אבל כיוון שאין עליו צורה המעידה על היותו הליך חוקי העובר לסוחר – אין מחללים עליו לר' עקיבא.

שתי הדעות הללו תופסות את המטבע בשתי דרכים שונות מהותית (לכל הפחות בהקשר של מעשר שני). נראה כי ר' ישמעאל תופס את המטבע בצורתו הפרימיטיבית יותר – במקורו המטבע מילא את הצורך "לתפוס" את השווי הממוני של חפצים מתכלים ולהעביר אותו לחפץ שישרוד זמן רב וישמור על כוח הקנייה. לפי תפיסה זו, הכסף שונה מהפרי רק בעמידותו ושווי הגבוה, הוא חומר גלם בעל תכונות של "נצרת", המשמר שווי וכח קנייה בצורה טובה יותר.

לעומתו, נראה שר' עקיבא נותן למטבע הגדרה שמתאימה למציאות מפותחת יותר של שימוש בכסף – מציאות שבה כח הקנייה כבר לא נובע מתכונות המתכת שממנה עשוי המטבע, אלא מההרשאה הממלכתית הניתנת למטבע – המקבלת ביטוי בצורה, שמוטבעת במתכת בידי המלכות. אישור זה הוא המגדיר את חוק המטבע לעומת הפרי.

"וצרת הכסף" – כמקור אפשרי, והשראה לחלק מדיני המטבע

עד כה ראינו כיצד בסוגיותינו הלכות מעשר שני כרוכות בפרטי הדינים של קניין הדמים, שני הנושאים מופיעים יחד, וחולקים מושגים משותפים (כאסימון). מלבד זאת, רכיבי קניין הדמים מכונים "מטבע" ו"פרי" דווקא, לשונות שקשה שלא לייחסם למצוות פדיון פירות מעשר שני. אולם, ברצוני לנסות להציע שמעבר לכך גם דיני קניין מהותיים נלמדו מדיני מעשר שני.

כפי שאמרנו לעיל, ר' עקיבא ור' ישמעאל נחלקו בהגדרת המטבע שעליו ניתן לחלל מעשר שני. לר' ישמעאל: "כל דבר הנצרך ביד" – תכונת הצרירה באה לידי ביטוי בריכוז ערך גבוה בחפץ קטן יקר וחזק ככסף, ר' ישמעאל מתמקד בטיב החומר שממנו עשוי המטבע; לר' עקיבא לעומת זאת, "כל דבר שיש עליו צורה" – הצורה המלאכותית, המבטאת את ההרשאה הרשמית שעליה סומכים הקונה והמוכר – היא המגדירה את המטבע, כח קניה הנובע מאמון בסמכות.

שני כיווני חשיבה אלה באים לידי ביטוי בסוגייה הפותחת את פרק הזהב:

מתני ליה רבי לרבי שמעון בריה: "הזהב קונה את הכסף" א"ל: רבי, שנית לנו בילדותיך "הכסף קונה את הזהב", ותחזור ותשנה לנו בזקנותיך "הזהב קונה את הכסף"? בילדותי מאי סבר ובזקנותי מאי סבר? בילדותי סבר: דהבא דחשיב, הוי טבעא. כספא דלא חשיב, הוי פירא, וקני ליה פירא לטבעא. בזקנותי סבר: כספא דחריף, הוי טבעא. דהבא דלא חריף, הוי פירא. וקני ליה פירא לטבעא (מר ע"א-ע"ב).

במהלך חייו שינה רבי, עורך המשנה, את גירסת משנה זו, בצעירותו שנה: "הכסף קונה את הזהב", היינו – כאשר מטבע כסף נקנה במטבע זהב, הזהב הוא המטבע, והכסף הוא הפרי.

בזקנותו שינה רבי את המשנה לנוסח המופיע בפנינו⁹: "הזהב קונה את הכסף" – הזהב הוא הפרי, והכסף הוא המטבע, שינוי זה אינו תיקון גירסה אלא שינוי תפיסתו של רבי את המטבע, וכמו שמבארת הגמרא: בילדותו סבר רבי שהיחס בין מטבע לפרי הוא יחס בשווי – המטבע עשוי מחומר יקר יותר מהפרי, לכן בקניין של כסף בזהב – הזהב הוא המטבע, ומשיכת הכסף – הוא הפרי – קונה.

דעה זו, דעת רבי בילדותו – היא דעת ר' ישמעאל ממש, תפיסת המטבע כחומר גלם, ממש כמו הפרי, רק בעל ערך ממוני גבוה ממנו, "חשיבי" – ערך ממוני גבוה ומרוכז

⁹ נוסח המשנה בירושלמי הוא "הכסף קונה את הזהב" – גירסת רבי בצעירותו. בגמרא שם מבואר שרבי שמעון בריה דרבי התנגד לניסיון רבי לשנות את נוסח המשנה.

– שהוא בעצם ביטוי של תכונת "נצרר". זה המדרד שעל פיו יקבע מיהו המטבע – היקר לעומת הזול.

דעת רבי בזקנותו דומה לדעת ר' עקיבא – ה"חריף" יותר, שהוא "יוצא בהוצאה ועובר לסוחר"¹⁰ הוא ה"טבעא". השימוש בפועל ע"י הלקוחות והסוחרים מגדיר את כוחו של המטבע, ולא טיב החומר שממנו הוא עשוי, מטבעות כסף עוברים בקלות לסוחר ולכן כסף הוא "טבעא" ביחס לזהב, למרות שוויו הנמוך ממנו. על אף שבפשטות דברי ר' עקיבא שבמדרש, הוא לא מתייחס לחומר המטבע אלא לצורה שעליו, והצבת הכסף במעמד גבוה מהזהב ללא התייחסות לצורה לא נראית תואמת לדברי ר' עקיבא – עדיין התנועה של העדפת הכסף "משום דחריפי" היא התייחסות לסמיכת הדעת של הציבור על המטבע – המתבטאת יותר מכל בצורה שעליו ולא בשווי המתכת כשלעצמה.

על פי כל הנאמר לעיל ניתן להציע ששתי דעות רבי ביחס למטבע מקבילות למחלוקת ר' ישמעאל ור' עקיבא. לא נדע אם באמת רבי סבר כר' ישמעאל בילדותו וכו' עקיבא בזקנותו, אבל לכל הפחות ניתן לראות ששני קוטבי המחלוקת העמוקה על המטבע, חומר לעומת צורה, מופיעים גם כאן; מחלוקת ששורשה במצות חילול מעשר שני מקבלת ביטוי בדיני קניין במטבע.

עתה נעבור לביורור שורש ומהות סוג קניין שונה, קניין החליפין, ודרך בירור זה נצלול למחלוקת רב ולוי בנקודת הממשק בין מטבע לחליפין – ונחזור לדיון במהות המטבע עצמו.

¹⁰ רש"י מד ע"ב ד"ה דחריף.

ג. "וזאת התעודה בישראל" – קניין החליפין
 "שלף איש נעלו" – השורשים המקראיים ודרשות חז"ל

קניין החליפין נלמד מסיפור גאולת שדה אלימלך בידי בועז, במגילת רות:

וְזֹאת לְפָנִים בְּיִשְׂרָאֵל עַל הַגְּאוּלָּה וְעַל הַתְּמוּרָה לְקַיֵּם כֹּל דְּבַר שֶׁלֶף אִישׁ נֶעְלו
 וְנָתַן לְרַעְהוּ וְזֹאת הַתְּעוּדָה בְּיִשְׂרָאֵל. וַיֹּאמֶר הַגָּאֹל לְבַעַז קְנֵה לְךָ וַיִּשְׁלֹף נֶעְלו
 (רות ד, ז-ח).

בניגוד לרושם הראשוני שהכינוי מעורר, ה"חליפין" המקוריים לא היו החלפת סחורה הדדית כלל, אלא טקס סימבולי ביותר, כאשר שליפת הנעל ומסירתה מהוות את עיקר ההליך. הכתוב מספר שמדובר במסורת משפטית ישראלית קדומה, "וזאת לפנים בישראל", ושעיקר מטרת המעמד היא נתינת תוקף לקניין – "לקיים כל דבר" – על ידי מעשה סימלי שעיקרו עדות – "וזאת התעודה בישראל".

הפסוק מתאר סוגי קניין שונים שנהגו בישראל, וחז"ל דרשו מה הם סוגי הקניין אותם מזכיר הכתוב:

"וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו" "גאולה" – זו מכירה וכן הוא אומר: "לא יגאל"¹¹. "תמורה" – זו חליפין, וכן הוא אומר: "לא יחליפנו ולא ימיר אותו"¹² (מז ע"ב).

הכתוב אומר שה"גאולה" שמבצעים עליה את נתינת הנעל היא "מכירה". רש"י מפרש מהי: "גאולה זו מכירה" – שמכר לו מכירה גמורה בדמים ולא קיבל מעות, ובאין לקיים דברי מכירתן על ידי קניין". ובביאור ה"תמורה" הוא כותב שהיא בעצם החלפת סחורות, ומדגיש את העובדה שסוגי הקניין המתוארים אינם רלוונטים לקניין

¹¹ ויקרא כז, כ.
¹² שם פסוק י.

קרקע בלבד, כפי שניתן היה להסיק מהפרשיה, שמתארת קניין קרקע, אלא גם למיטלטלין: "זו חליפין" – שמחליף כלי זה בכלי שכנגדו".

נתינת המנעל היא מעשה קניין ממש, שגופו הוא החלפה של המנעל במוצר שהלוקח קונה; אך עיקר העסקה אינה מעשה זה, אלא נתינת הדמים תמורת מוצר או החלפת חפץ תמורת חפץ, נתינת המנעל היא אקט סימלי שמטרים את העסקה. ביטוי מובהק לסמליות היא העובדה שבסוג קניין זה הכלי חוזר לבעליו מיד לאחר הקניין.¹³

על אף שהמקרא מתאר נתינת נעל, למדו חכמים שבכל כלי אפשר לבצע את מעשה הקניין הנ"ל, כפי שנפרט לקמן, ונהגו ישראל לבצע את הקניין בבגד עשוי בד, הקרוי סודר, וכך נקבע הכינוי ההלכתי הרווח לקניין הנ"ל – קניין סודר.

הגדרתו הבסיסית של החפץ הקונה בחליפין

הדיון העיקרי בהגדרת החפץ שניתן לבצע בו קניין חליפין נמצא בדרך מז ע"א. בתחילת הדיון מובאת ברייתא: "תנא: קונין בכלי אע"פ שאין בו שוה פרוטה". נחלקו רב ששת ורב נחמן: לדעת רב נחמן כוונת הברייתא לומר שקניין חליפין יכול להתבצע רק בכלי, אבל בכל דבר שאינו כלי – לא. רב נחמן לומד דין זה מכך שהכתוב דייק ואמר "נעל", ומפרש שהכוונה לנעל, וכל דבר הדומה לנעל – כל דבר העונה לשם "כלי",¹⁴ אבל בפירות, שאינם נקראים כלי, אי אפשר לקנות בחליפין.

לעומתו, רב ששת דורש את המילים "לקיים כל דבר", ומבין מהן שאפשר לקנות בחליפין לא רק בכלי, אלא גם בפירות. הגמרא מקשה עליו: אם כן, למה אמר קרא "נעלו" דווקא?

¹³ בבלי, נדרים מח ע"ב.
¹⁴ רש"י ב"מ מ"ז ע"א ד"ה לא שנו.

ורב ששת נמי, הכתיב: "נעלו"? אמר לך רב ששת: מה נעלו – דבר המסויים, אף כל דבר המסויים, לאפוקי חצי רמון וחצי אגוז דלא (שם).

רב ששת מחדש מהי ההגדרה לחפץ היכול לקנות בחליפין. מהמילים "כל דבר" לומד רב ששת שכל "דבר המסויים" – כל חפץ שלם,¹⁵ עצמאי, שלא מהווה חלק קטוע מגוף אחר – אפשר לבצע בו חליפין.

שני הדינים המובאים בכרייתא מבטאים סמליות. החפץ הקונה צריך להיות מחד כלי, חפץ מוגדר הממלא פונקציה – לבוש או מלאכה, או לכל הפחות חפץ עצמאי כלשהו, לדעת ר"ש. מאידך, החפץ יכול להיות חסר ערך ממוני – פחות משווה פרוטה. קריטריונים אלה מבטאים נאמנה קניין שמטרתו אינה מסחרית – החפץ המוקנה יכול להיות חסר ערך ממוני לחלוטין – אלא סימלית, החפץ צריך להיות שלם ובעל חשיבות כשלעצמו, ונתינתו מהווה טקס המסמל את פעולת הקניין.

לאחר שנגענו מעט בשורשים והמגמות הכלליות של קניין החליפין וקניין הדמים, נגיע לשלב המרכזי ונטיח את שני הנושאים האחד בשני, בשאלה: האם מטבע הוא חפץ העונה לקריטריונים של חליפין שזה עתה דנו בהם, או לא. בכך נחלקו רב ולוי, כזכור.

רב ולוי נחלקו בעוד שאלה מרכזית מאוד לגבי חליפין: מי נותן למי את החפץ? הקונה למקנה, או שמא להפך, המקנה לקונה?

הנימוקים שמביאים רב ולוי לדעותיהם בשאלה זו יעזרו לנו להבין לעומק את תפיסותיהם השונות לגבי החליפין, וכך נגלוש לניתוח סוגייתנו המרכזית: האם מטבע נעשה חליפין או לאו.

¹⁵ רש"י בבא מציעא מז ע"א ד"ה המסויים.

ד. בועז לגואל או גואל לבעז? – מחלוקת רב ולוי בכלי קונה או

מקנה

כלי קונה או מקנה?

במחשבה ראשונית ופשוטה נראה ברור שכיוון שהקניין הנ"ל מכונה "חליפין" – הלוקח הוא זה שייתן את הכלי למקנה, בתמורה לחפץ שאותו הוא בא לרכוש. אולם, כפי שראינו, הכינוי חליפין עשוי להיות מתעתע. שאלה זו – האם כלי המוכר או כלי הלוקח קונים – עומדת במחלוקת, כאשר כל צד בה מנמק דעתו היטב. החולקים הם רב ולוי, ושורש מחלוקתם הוא "כתנאי":

במה קונין? רב אמר: בכליו של קונה, דניחא ליה לקונה דלהוי מקנה קונה, כי היכי דלגמר ולקני ליה. ולוי אמר: בכליו של מקנה, כדבעינן למימר לקמן (מז ע"א).

רב אומר שהקניין מתבצע כשהלוקח נותן למוכר, ואילו לוי אומר ההפך – כשהמוכר נותן ללוקח. טעם דבריו של רב מובא מיד, וטעמו של לוי מובא בהמשך הסוגייה.

ממשיכה הגמרא ומביאה את שורש המחלוקת – הנמצא במחלוקת תנאים מוקדמת יותר:

'לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו'. מי נתן למי? בועז נתן לגואל. רבי יהודה אומר: גואל נתן לבעז (שם).

רב, שאמר שכלי הקונה קונים, הלך בשיטת ת"ק, ולוי, שאמר שכלי המקנה קונים, הלך בשיטת ר' יהודה.

דעת רב – גמירות הדעת

דעת רב היא שהלוקח נותן למוכר כלי, "כי היכי דלגמר ולקני ליה" – בשביל שיגמור בדעתו המוכר לתת את החפץ בלב שלם ויקנה אותו ללוקח. בקריאת דבריו של רב עולה השאלה: מדוע ישנו צורך בפעולה מיוחדת, הענקת חפץ למוכר כדי שיקנה בלב שלם? מדוע מתעורר צורך זה, וכיצד נתינת הכלי ממלאת אותו?

על שאלות אלו עונה הר"י מיגש:

מה שאמרו ניחא ליה לקונה שלהוי מקנה קונה, פירושו, שמן הידוע, שהדבר שהוא ברשות בעליו והוא קנוי לו, אינו נעתק מאצלו לרשות קונה אחר אלא אם כן הסכימו בעליו הראשונים לעקור קנייתם ממנו, ולהקנותו אל זה הקונה השני. וכשאמר שהקניין לא יהיה אלא בכליו של קונה, ואנחנו אין אנו רואין דרך שנאמר שלסיבתו נתרצה הקונה להקנות אותו כלי למקנה, ובמה שהקנה לו המקנה אותו החפץ השני תמורתו אין זה נראה, לפי שכל קונה צריך הוא על כל פנים לפרוע למקנה דמי אותו הדבר שהקנה אותו ומכרו לו, ולזה אמר התלמוד, שהטעם שנתרצה הקונה להקנות אותו הכלי למקנה, הוא כדי שיתרצה המקנה להקנות לו אותו הדבר שמכר לו קודם שיקבל דמיו.

הר"י מיגש תמה על עצם המחשבה שנתונה סמלית של כלי כשלעצמה תגרום להקניית חפץ שווה ערך בתמורה. מן הסתם, אדם הרוצה למכור דבר מה יעשה זאת בתמורה לממון, ומדוע ירצה להקנות בחליפין?

כפי שראינו, במיטלטלין נתינת מעות כשלעצמה אינה קונה אלא קודם מתבצעת משיכת הסחורה ולאחריה נגרם חיוב תשלום הדמים. הבעיה הנגרמת מכך ברורה: המצב שבו קודם החפץ מוקנה ורק לאחר מכן הדמים מתקבלים, מקשה על המוכר להקנות בלב שלם כשהוא חסר ביטחון לגבי העסקה. ולכן, כדי לתת עירובון לתשלום, שייטע ביטחון בלב המוכר, נעשה קניין חליפין – נתינת חפץ שעניינו להעיד על כך שבוצעה עסקה, ושהתשלום טרם התבצע.

זוהי תפיסת רב את החליפין כפי שמשקפת כאן. הענקת חפץ מיד הלקוח למוכר שעניינו עדות, "וזאת התעודה בישראל", ייעודו של החפץ מתממש לאחר קיום העסקה, והוא סימן לכך שהתבצעה.

דעת לוי – הנאת קבלת דבר חשוב

דעת לוי, שקונים בכלי המוכר, נראית תמוהה במבט ראשון, שכן אם המוכר נותן חפץ ללקוח ולאחר מכן מקנה לו עוד חפץ, איזה חליפין יש כאן?

נימוק דעת לוי, שאותו מביאה הגמרא, הוא שהמוכר מקבל תמורה ייחודית לנתינתו: "בהיא הנאה דקא מקבל מיניה גמר ואקני ליה" (בבלי, בבא מציעא מז ע"א). גם לרב וגם ללוי החליפין הוא אקט מטרים, הקודם להקנת החפץ, שנועד "לעודד" את המוכר להקנות בלב שלם, בדעת שלמה; ללוי, המוכר שמקנה את החפץ נהנה מעצם העובדה שהנמען מקבל אותו ממנו, ואותה ההנאה היא ש"משכנעת" את המוכר לגמור בדעתו להקנות לקונה.

תחושה נפשית דקה זו מקבלת תוקף חזק ביותר, מעמד של הנאה שעומדת במשקל מסחרי בתמורה להקנת חפץ שווה ממון. מושג זה של הנאת קבלת דבר מופיע במסכת קידושין, שם מובא שאישה שהביאה מנה לאיש ואמרה "הילך ואקדש" – מקודשת (בבלי, קידושין ז ע"א). אולם הגמרא מדגישה שם שמדובר רק במקרה שבו הנמען, מקבל החפץ, הוא אדם חשוב – שאז קבלת המתנה על ידו מהווה כבוד גדול יותר לנותן.¹⁶ בקניין חליפין, מסתמא חלוקה זו אינה קיימת, והדיוט יכול לקבל את הסודר בדיוק כמו אדם חשוב.

¹⁶ מקשה הריטב"א: כיצד יתכן שהנאה מקבלת דבר תוכל להקנות בחליפין, אם מפורש בקידושין שרק הנאת אדם חשוב משמעותית מספיק? תירוץו הוא שנימוק לוי לדעתו אינו אלא תוספת טעם לכתוב ולא עיקר הדעה ממש. בהמשך נעסוק בהרחבה בשאלה האם דעות רב ולוי הן דעותיהם ממש או רק נתינת טעם לכתוב.

הר"ן עומד על שוני מהותי בין קידושין לקניין חליפין, שממנו ניתן להבין מהו מעמדה של הנאת קבלת דבר באדם שאינו חשוב:

[...] דלוי אמר לך דנהי דבכ"ע איכא למימר דבההיא הנאה דמקבל מיניה מתנה – גמר ומקני. ואפי' היכא דלאו אדם חשוב הוא, היינו משום דאע"ג דההיא הנאה לא שויא פרוטה, אפ"ה לגבי שאר קנינין מהניא מדין חליפין, דהא קי"ל דקונין בכלי אע"פ שאין בו ש"פ אבל גבי אשה דבפחות מש"פ לא מקניא נפשה (ר"ן על קידושין ג ע"א).

הנאה כל כך קלושה כמו נתינת מתנה לאדם שאינו חשוב, יכולה לקנות בחליפין בדומה לכך שכלי השווה פחות מפרוטה יכול, שהרי חליפין הוא קניין סימבולי, כפי שראינו לעיל. אולם, בכלי ישנה דרישה שיהיה "מסוים", שכפי שראינו יכולה להיענות גם אם הכלי שווה פחות מפרוטה, כלי יכול להיות שלם וממשי גם אם שוויו נמוך. לעומת זאת, הנאה היא תחושה נפשית, שאינה תלויה בקיום חפץ פיזי כלשהו. לכן בניגוד לכלי, שתאורטית יכול להיות חסר ערך לחלוטין ועדיין לקנות בחליפין, בהנאה אין הדבר כן, ערכה של ההנאה הוא הקיום שלה.

לדעת לוי, החליפין אינם כלי תמורת כלי אלא הנאה תמורת כלי, וכפי שראינו, רק ממשות ההנאה עצמה קובעת את היכולת שלה לקנות בחליפין. מכאן עולה השאלה:

האם גדר "מסוים" לא משפיע על ערכו של הכלי, ולכן הוא יהא רלוונטי רק לרב, התופס את החליפין כעדות שקיומה מעורר את המקנה להקנות, אולם ללוי, התופס את החליפין כגרימת הנאה שתעורר את המקנה – אין שינוי בהנאת הנותן במידה והכלי מסוים או לא; או שמא השלמות של הכלי משפיעה על הנאת הנותן מתנה לחברו, ואזי יש סברה לומר שדין מסוים רלוונטי גם ללוי, כלומר הנאת הנותן חפץ חסר ערך ממוני אך מסוים גדולה יותר מהנאת הנותן חפץ שווה ערך שאינו שלם?

נראה לומר שהאפשרות הראשונה היא הנכונה, ושללוי אין דין מסוים כלל, מהסיבות הבאות:

- הסברה לומר ששלמותו של חפץ מגבירה את הנאת הנותן מופיעה אמנם בתוספות,¹⁷ אבל רק לשיטה הסוברת שלוי הוא האומר מטבע אינו נעשה חליפין,¹⁸ וזו אינה דעת הרוב ואינה הסברה הפשוטה, כפי שנראה בהמשך.
- גם אם נניח שבאמת שלמות של חפץ מגבירה את ההנאה שבנתינתו, עדיין קשה מאוד לטעון שחפץ יקר שאינו מסוים לא יוכל לקנות בחליפין בגלל טעם זה של חוסר הנאה לבדו, שהרי לכאורה שווי גבוה מהווה הנאה בפני עצמו ומפצה על חסרון "מסוים", אלא נצטרך לטעון שמסוים הוא קריטריון נפרד מההנאה, ומצב זה מתאים לשיטת רב ולא ללוי, שהרי לא מצינו טעם אחר לחליפין מלבד הנאה לשיטת לוי.
- בנוסף, נחלקו האחרונים¹⁹ בשאלה: האם לשיטת לוי, הנאת הנותן גוברת כששווי המתנה עולה או לא – לדעת האומר ששווי ההנאה לא גדל יחד עם שווי המתנה, נמצא שהמדד היחיד שמעלה או שמוריד את ההנאה הוא חשיבות האדם המקבל, וגם לדעת האומר שכן – המדד היחיד הקובע הנאה הוא שוויה הממוני של המתנה, ולא קריטריונים אחרים בה.

סברות רב ולוי – טעם או הטעמה?

עד כה עברנו כברת דרך ארוכה שבה עסקנו בדיני קניין החליפין, משורשיו במגילת רות, דרך דין ה"מסוים", עד למחלוקת רב ולוי בכלי קונה או מקנה. דרכה ניסינו להבין את תפיסות רב ולוי את החליפין ולגבשן. עתה ננסה לברר אם בבואנו לסוגיית מטבע נעשה חליפין נוכל להיעזר במה שלמדנו עד כה, אם הסברות שלמדנו מרב ולוי נוגעות רק לדין הספציפי של כלי קונה\מקנה, או שניתן להבין גם את הסוגייה הבאה דרך משקפיים אלו.

¹⁷ תוספות בבא מציעא מז ע"א ד"ה בכליו.

¹⁸ וגם בתוספות עצמם נראה שאפשרות זו נועדה לתרץ את הקושיה הברורה העולה מהאפשרות שלוי אמר שאין מטבע נעשה חליפין: מדוע אין מטבע נעשה חליפין אם נתינת שווה ממון היא גוף ההנאה של הנותן?

¹⁹ הטיב קידושין (ר' אריה לייב צינץ) כז, סקט, אומר שאישה הנותנת פרוטה לאדם חשוב לא מתקדשת משום שההנאה הנוצרת פחותה משווה פרוטה במקרה זה. לעומתו, ערוך השולחן (אבן העזר כז, מא) כתב שלא לחלק בין פרוטה לדינר לעניין זה.

זכור, אע"פ שרב ולוי נימקו את דעותיהם, מקור מחלוקתם אינו בסברה אלא במחלוקת תנאים, שגם היא כשלעצמה אינה מחלוקת בסברה אלא בדרישת הפסוקים ברות. מכאן עולה השאלה: האם סברותיהם העמוקות של רב ולוי במחלוקת כלי קונה ומקנה הן טעם דבריהם ממש, או רק נתינת טעם לדרשת הפסוקים של התנאים שקדמו להם?

לשאלה זו נפק"מ קריטית בהבנת שיטת לוי: ללוי החליפין הוא הקנאת חפץ בתמורה להנאה, לוי הולך בשיטת ר' יהודה בדרישת הפסוק, לפיה הגואל הוא זה שחלץ נעלו ונתנה לבעז, וכבר הסברנו שההנאה שקיבל הגואל הייתה הנאה נפשית, תחושה טובה מכך שמתנתו נתקבלה; אם הגדרת החליפין ללוי היא גרימת הנאה כלשהי למוכר, אזי במקרה שבו הלוקח נותן למוכר מתנה פיזית ומוצקה, כלי, ולא רק מסב לו נחת בכך שמקבל ממנו מתנה – קל וחומר שנהנה המוכר וגומר דעתו להקנות!

זהו מקרה הבוחן אם רב ולוי נתנו טעם לפסוק בלבד, או פסקו מסברותיהם להלכה ממש. אם לשיטת לוי כלי מוכר קונים וכל שכן כלי לקוח – משמע פסיקה כסברה, שהנאת המוכר גומרת דעתו לקנות, ואם לשיטת לוי כלי המקנה קונים בלבד – סברות רב ולוי אינם כי אם פרשנות מקרא ולא פסיקת הלכה.

שאלה זו עומדת במחלוקת ראשונים. הריטב"א כותב שרב ולוי לא באו כי אם לתת טעם לכתוב (חידושי הריטב"א, בבא מציעא מז ע"א ד"ה בההיא הנאה), ואומר זאת כתירוץ לקושיה שאותה הקשו רמב"ן ורשב"א,²⁰ שאותה הזכרנו קודם – מדוע בהנאת קבלת דבר חשוב בקידושין צריך שיהא המקבל דווקא אדם חשוב ואילו בקניין חליפין לא, והתשובה לכך היא זו – קניין החליפין לא נלמד באמת מקידושין ממש, אלא על טהרת הדרשה, ישירות מהפסוק, ודעת לוי אינה אלא ניסיון לתת טעם כלשהו.

²⁰ בקידושין ז ע"א.

התוספות במסכת גיטין סברו כריטב"א, שסברות רב ולוי הן נתינת טעמים למדרש בלבד, אולם הם מביאים דעה שעליה הם חולקים, דעת רש"י בפרקנו לכאורה: "ובקונטרס פירש בהזהב (ב"מ מז). דלוי דאמר בכליו של מקנה כ"ש בכליו של קונה". אין זכר לדברים אלו בפירוש רש"י העומד לפנינו, ולא ברור מהיכן הסיקו התוס' שזו דעתו, נביא הסבר משמעותי לכך בהמשך.

מכל מקום, עולה מכאן שבבואנו לסוגייתנו, נוכל לפרש את דעות רב ולוי על פי דעותיהם במחלוקת על כלי קונה או מקנה אליבא דרש"י בלבד. נצא מנקודת הנחה זו ונבוא לעיין בסוגייתנו.

ה. מטבע נעשה חליפין? – סוגיין דידן סוף סוף

מיהו רב ואיזהו לוי?

איתמר רב ולוי חד אמר מטבע נעשה חליפין וחד אמר אין מטבע נעשה חליפין (מה ע"ב).

מחלוקתנו מובאת בסגנון של "חד אמר וחד אמר" – סגנון השומר על אנונימיות, לפחות בתחילת הצגת המחלוקת. אמנם המיוחד במחלוקת זו, הוא שהיא הלכתית מובהקת, כזו שישנו צורך להכריע בחדות לאחד הצדדים – ועדיין הגמרא לא מבררת מי אמר מה²¹ בצורה המוכרת כ"תסתיים ד-X הוא דאמר Y". דעת רוב הראשונים²², אם לא כולם²³, היא שלוי אמר מטבע נעשה חליפין, ורב אמר אין מטבע נעשה חליפין. זו באמת הדרך הישרה והפשוטה להבין את הסוגייה, משתי סיבות:

²¹ תבנית של מחלוקת "חד אמר וחד אמר" ללא בירור השיטות קיימת אך ורק במחלוקת שאינן הלכתיות, בפירושי פסוקים ומימרות אגדיות; זו דוגמה יחידאית למחלוקת הלכתית ללא בירור השיטות כלל.

²² רש"י קידושין כו ע"ב ד"ה "הכי נמי" ו"הכא נמי"; מרדכי ב"מ תמט; רשב"א קידושין סג א; רמב"ן במלחמת ה' על סוגיין.

²³ כוונתי לומר שאף הראשונים שהעלו את הסברה שרב אמר מטבע נעשה חליפין לא הכריעו כך אלא רק העלו זאת כאופציה.

- כפי שהזכרנו לעיל, אם אנו מניחים שטעם לוי לכך שכלי מקנה קונים רלוונטי גם לסוגייה זו, ומניחים שלוי אמר שאין מטבע נעשה חליפין, אזי חובה לומר שלדעת לוי נתינת מטבע אינה מהנה את המקנה,²⁴ שזו סברה תמוהה בהתחשב בכך שהנאת הנותן המקורית, בקידושין, היא נתינת מטבע דווקא.
- גם אם רב ולוי רק הטעימו את דרשות התנאים – סדר הדורות האמוראי ודרכי פסיקתם כמעט מחייבים לומר שהלכה כרב, שכן בפשטות מעמדו גבוה יותר,²⁵ רב העמיד הרבה יותר תלמידים מלוי, ובעיקר בכבל, שאת תלמודה אנו לומדים. אכן, בסוף סוגייתנו מביאה הגמרא רשימה ארוכה של אמוראים שהכריעו שאין מטבע נעשה חליפין (בבלי, בבא מציעא מו ע"א), ובכללם תלמידי רב מובהקים,²⁶ כפי שאומר הרשב"א בדרך אגב, תוך כדי העלאת הסברה ההפוכה:

ופלוגתא דמטבע אם נעשה חליפין אם לאו דאיפליגו בה רב ולוי בפרק הזהב, שמא רב הוא דאמר נעשה חליפין כדמוכח הכא בירושלמי, ואף על גב דרב הונא אית ליה התם אין מטבע נעשה חליפין, ותלמידיה דרב הוה, דלמא בהא פליג אדרביה (רשב"א, בבא מציעא מה ע"ב).

אם כן, נקרא כך את הסוגייה, נניח שלוי הוא זה שאומר שמטבע נעשה חליפין, ושרב אומר שמטבע לא נעשה חליפין.

"צורתא עבידא דבטלא" – חקירת הסברה

מיד לאחר הצגת המחלוקת, מביא רב פפא את טעמו של האומר שאין מטבע נעשה חליפין: "אמר רב פפא: מ"ט דמ"ד אין מטבע נעשה חליפין? משום דדעתיה

²⁴ בבא מציעא מ"ז ע"א תוד"ה בכליו.

²⁵ בגמרא, מסכת ביצה כד ע"ב, מסביר רב את שינויי הגירסאות בינו לבין לוי בכך שרב "לא מנע עצמו מבית המדרש אפילו שעה אחת".

²⁶ גם רב אסי המוזכר בגמרא היה תלמיד חבר של רב (אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, עמ' 64).

אצורתא, וצורתא עבידא דבטלא" (מה ע"ב). בקניין חליפין, המוכר מקבל קודם כל דבר מה, הגורם לו להקנות בלב שלם. כשחפץ רגיל ניתן במתנה, המקבל שמח בקבלת גופו של החפץ, אולם, דעתו של אדם המקבל מטבע במתנה לא נתונה לגוף המטבע אלא לשוויו המוטבע בצורה. עובדה זו מונעת מהמקנה לקבל את המטבע בשלימות, ומתוך כך להקנות את המכר בשלימות.

דברי רב פפא מעורפלים, לא ברור מדוע העובדה ש"צורתא עבידא דבטלה" גורמת לכך שאין מטבע נקנה בחליפין, ויוצא מכך שאין לנו מושג מהי דעת לוי החולק, ומהי נקודת המחלוקת ביניהם. בקריאה טרומית עולות שתי נקודות מחלוקת אפשריות :

- נקודת המחלוקת היא "דעתיה אצורתא" – רב סובר שדעתו של המקבל מטבע היא על הצורה המוטבעת, ולוי סובר שלא, שדעת המקבל מטבע אינה על צורתו דווקא.
- המחלוקת היא על "צורתא עבידא דבטלא" – רב סובר שהעובדה שהמלכות עשויה לפסול את המטבע בכל עת מונעת ממנו לשמש בחליפין, ולוי סובר שלא, עובדה זו אינה מונעת מהמטבע לקנות בחליפין.

שתי דרכי קריאה אלו מצאו את מקומן בראשונים. האפשרות הראשונה, שהמחלוקת נעוצה ב"דעתיה אצורתא" – מתבטאת בפירוש הרמב"ן על הסוגייה, והשנייה, שהמחלוקת היא על "צורתא עבידא דבטלה" – היא דעת רש"י. נתחיל בה.

"דבר שאינו מסויים ושלם" – שיטת רש"י במטבע

בדברי רש"י כאן בולטת העובדה שהוא הניח כמובן מאליו את מה שהתאמצנו להוכיח לעיל – שהאומר אין מטבע נעשה חליפין הוא זה שסובר שכלי קונה קונים – הוא רב:

משום דדעתיה אצורתא – דעתו של מקנה את החפץ ונוטל המטבע בחליפין אינו סומך אלא על הצורה שבו שאין המטבע חשוב אלא ע"י צורה שבו וצורתא עבידא דבטלה, שהמלך פוסלה וגוזר לצור צורה אחרת... (רש"י בבא מציעא מה ע"ב ד"ה משום דדעתיה; כל ההדגשות במאמר הן שלי, "ר).

הצל"ח עומד על הקושיה המתעוררת על הנחת המוצא של רש"י – אם אכן כל כך פשוט שרב הוא שאמר אין מטבע נעשה חליפין – מדוע פשוט לא אמרה הגמרא זאת במפורש?

הצל"ח מזהה הבאת קושיה זו, ותירוצה, בתוספות בגיטין, שאותו כבר ראינו ושהתוס' הביאו בו דעה בשם רש"י שאינה כתובה בו כלל – שלוי סבר כלי מקנה קונים, וכ"ש כליו של קונה. ואלו דברי הצל"ח:

ובאמת לא נמצא דבר זה בפירוש רש"י בהדיא. ולפי הנ"ל דכוונת התוס' הוא על דברי רש"י דנקט בדברי רב פפא דצורתא עבידא דבטלא אליבא דמאן דאמר בכליו של קונה, וקשה למה לא קאמר הש"ס "תסתיים דלוי הוא דאמר מטבע נעשה חליפין" מדסבר בכליו של מקנה, מזה למדו התוס' דרש"י ס"ל מאן דאמר בכליו של מקנה כ"ש בכליו של קונה, ובאמת מצי לוי סבר אין מטבע נעשה חליפין... (צל"ח, בבא מציעא מה ע"ב).

הצל"ח חושף את מקור הדעה הזו של רש"י – לא בדבריו, אלא במסקנה שמסקנים מהם התוס', מסקנה המתרצת את הקושיה שבה פתחנו – רש"י לא מביא את המסקנה שרב אמר שאין מטבע נעשה נעשה חליפין כמובן מאליה, שכן רש"י סובר שכלי קונה קונים אינה רק דעת רב אלא גם דעת לוי!

כזכור, טעמו של לוי לכך שכלי המוכר קונים בחליפין הוא שהחליפין הם גרימת הנאה למוכר – וכפי שאמרנו אז, עפ"י סברה זו, לא רק הנאת קבלת הדבר היא הנאה מספקת לחליפין, אלא אדרבה, ק"ו שנתנית חפץ ממשי תהיה הנאה מספקת – בכליו של מקנה וכ"ש בכליו של קונה".

עולה מכאן שרש"י סבר שהטעמים שהביאו רב ולוי לדבריהם אינם נתינת טעם לדרשת הפסוקים בלבד אלא סברות חזקות היוצרות נפקויות להלכה. ולכן ההיגיון אומר שהסברות שהובאו שם – בסוגיית כלי מקנה או קונה – יופיעו גם כאן.

כזכור, רב אמר שכלי המוכר קונים בחליפין משום שהחליפין הם מעין ערבון לכך שתשלום הדמים יתבצע, ולוי אמר שחליפין הם גרימת הנאה למוכר, שתורז אותו להקנות ללוקח. נפק"מ משמעותי להבדל בין שתי סברות אלה הוא דין "מסויים" – לדעת רב, יש היגיון וטעם רב בדין מסויים – החפץ הקונה בחליפין ממלא תפקיד סימבולי של עדות על ביצוע עסקה – ולכן צריך להיות שלם ומוגדר על מנת להיות סמן בולט.

אולם לדעת לוי, הסובר שהחליפין הם גרימת הנאה למוכר – נראה שאין טעם לקריטריון המסויים – לא נראה שהוא מעלה או מוריד את ההנאה שבקבלת החפץ כלל. ובוודאי שאין לו שום ביטוי בהנאת הנתינה שמרגיש המוכר. לכן נראה לומר שאלבא דרש"י – רב ולוי נחלקו בדין מסויים – לדעת רב יש, ולדעת לוי אין.

פרשנות זו של מחלוקת כלי קונה או מקנה באה לידי ביטוי מדויק ברש"י בסוגייה זו – מטבע נעשה חליפין או לאו: "[...] הלכך הוה ליה כדבר שאינו מסויים ושלם, ולקמן ממעטים דבר שאינו מסויים, מדכתיב: 'נעל' (רש"י בבא מציעא מה ע"ב ד"ה משום דדעתיה).

אם כן, אליבא דרש"י, בשורש המחלוקת עומדת השאלה – האם ישנו צורך שהחפץ המקנה בחליפין יהיה "מסויים" או לא. מטבע אינו מסויים, אינו מוגדר ושלם, בגלל העובדה שהוא יכול להתבטל בהינד עפעף של המלכות.

הקושי בדברי רש"י ותירוציו

מדברי רש"י עולה קושיה בולטת, המופיעה בראשוני ספרד: ²⁷ בסוף הסוגייה, אחת המסקנות הבולטות היא שלא זו בלבד שמטבע אינו יכול להיות חפץ שקונה בחליפין אלא גם אינו יכול להיקנות בחליפין, להיות הפרי, המוצר.

כפי שראינו, אליבא דרש"י המטבע הוא דבר שאינו מסוים, בדומה לחצי רימון וחצי אגוז, ולכן לא יכול לקנות, אך אין זה מסביר מדוע מטבע לא יכול להיקנות בחליפין; אדרבה, גם דברים שאינם מסוימים יכולים להיקנות בקניין חליפין?

הרשב"א מיישב את שיטת רש"י:

ויש לפרש, צורתא עבידא דבטלא, והוה כדבר שאין גופו ממון דומיא דאותיות, ומשום הכי אין נעשה חליפין ואין נקנה בחליפין. והא טעמא בתר דהדר ביה רב פפא איתמר (רשב"א בבא מציעא עה ע"ב).

ראשית, מביא הרשב"א את פירוש הרמב"ן למשפט "צורתא עבידא דבטלא" – לפי הרמב"ן, הצורה המוטבעת על המטבע דומה לאותיות, סמלים שאין בהם ממשות ולכן לא יכולים להיקנות וכל שכן לקנות.

הרשב"א מתייחס לכך שאת המשפט "צורתא עבידא דבטלה" אמר רב פפא, ובסוף הסוגייה כתוב שרב פפא חזר בו מהאמירה שמטבע נקנה בחליפין, ואמר שמטבע לא קונה ולא נקנה בחליפין, כלומר, כל שיטת רש"י שאותה הסברנו באריכות היא רק לפי ההווה אמינא שרב פפא סובר שמטבע נקנה בחליפין. רש"י רק הסביר את דברי רב פפא הראשוניים, אבל בעצמו סבר כרמב"ן, שמטבע הוא דומה לאותיות, שאין בהן ממשות כלל, ולכן לא קונה ולא נקנה בחליפין.

²⁷ רשב"א, רמב"ן.

אולם, יש שתירצו אחרת קושי זה, בצורה שלא מבטלת את שיטת רש"י: הכסף משנה קרא את דברי רש"י דרך התוס'²⁸ שפירשו שמטבע אינו פרי, אלא כלי שאינו מסוים, מעמד שלישי ונפרד הן מ"כלי" רגיל, והן מ"פירי". "פירי" אכן נקנים בחליפין, אבל לדעת כס"מ מטבע לרש"י אינו פירי:

י"ל דכל מילי מיקרו כלי לבד מפירות לפי שאין דומים כלל לנעל, שאין משתמשים בהם בשום מלאכה ונרקבין ונפסדין במעט זמן ואין מתקיימין כנעל. ומטבע כעין נעל הוא דראוי להשתמש בו לתלותו בצואר הבנות ולשקול בו משקלותיו ואינו נרקב [...] הילכך הוה ליה כדבר שאינו מסויים ושלם והתם בפרק הזהב ממעטינן דבר שאינו מסויים מדכתיב נעל ולפיכך הוצרכו לכתוב וקנינא וכו' במנא למעוטי פירות וביה למעוטי מטבע דממנא לא הוה ממעטינן מטבע כך למדתי מדברי רש"י והתוס' בפרק הזהב (כס"מ משנה, הלכות מכירה ה, ה).

הכס"מ מעמיד שיטה זו של רש"י ותוס' – המטבע ככלי שאינו מסוים – אל מול שיטת הרמב"ם והטור:

אבל לדעת רבינו וח"מ פלוגתייהו דרב ולוי שייכא בדרב ששת ור"נ מאן דאמר אין קונין במטבע הוא הדין דאין קונין אלא בכלי אלא דאיפליגו במטבע והוא הדין לכל מילי לבר מכלי (שם, שם, ו).

לשיטת הרמב"ם והטור, מחלוקת רב ולוי היא מחלוקת רב נחמן ורב ששת ממש: לרב מטבע הוא פרי, ולכן לא יכול לקנות בחליפין, וללוי מטבע הוא כלי ויכול לקנות. אין בדברי הכס"מ על הרמב"ם התייחסות לקושיה העולה מההנחה שמטבע הוא פרי לרב.

עד כה העמקנו בשיטת רש"י באריכות והזכרנו את שיטת הרמב"ם. עתה נראה את שיטת הרמב"ן, ולאחר מכן נזקק את ההארות וההבנות השונות על פי השיטות.

²⁸ בכא מציעא מה ע"ב תוד"ה אין מטבע.

שיטת הרמב"ן – צורת המטבע כאותיות

ויש לפרש צורתא עבידא דבטלה והוה ליה כדבר שאין גופו ממון דומה לאותיות ולהאי טעמא אין נעשה חליפין ואין נקנה נמי בחליפין (חידושי הרמב"ן, בבא מציעא מה ע"ב).

הרמב"ן לא מכיר כלל בערך המתכת שממנה עשוי המטבע, נראה שלדידו המטבע אינו אלא מצע לצורה החרוטה בו. נייר שעליו כתוב מסמך.

בבואנו להבין את סברת לוי עפ"י רש"י פירשנו שהמילים שעליהן חולק לוי הן "וצורתא עבידא דבטלה" – הסברנו שלדעת לוי אין צורך ב"מסוים", אין צורך שהחפץ יהיה שלם, ולכן העובדה שהצורה עשויה להתבטל לא מורידה מחוזקו של המטבע. אולם, עפ"י שיטת הרמב"ן נתקשה לטעון שלוי מסכים עם רב על כך שהמטבע הוא אכן אות, אבל חולק עליו וטוען שאותיות דווקא מסוגלות לקנות, בסוגיית כלי קונה או מקנה ראינו שלוי סובר שחליפין הם גרימת הנאה, וקשה לסבור שאותיות הן אובייקט משמעותי שנתינתו מהווה הנאה אצל הנותן. אף שיייתכן שסברה זו היא נתינת טעם לכתוב בלבד, מכל מקום הסברה שאות היא חפץ משמעותי מספיק המסוגל לקנות בחליפין נראית קשה.

לכן יותר מסתבר לומר, שלרמב"ן מחלוקת רב ולוי לא נעוצה ב"צורתא עבידא דבטלא", אלא ב"משום דדעתיה אצורתא". לוי סבר שעיקר המטבע אינו הצורה המוטבעת עליו!

כפי שראינו בהתחלה, רבי שינה את דעתו בנוגע להגדרת המטבע, בילדותו סבר שהמטבע הוא החומר החשוב יותר, שווה הערך יותר. בזקנותו סבר שהמטבע החריף יותר, זה שעובר לסוחר יותר, הוא המטבע, לא הערך הממוני אלא כח הקניה, "חריפין", ולא "חשיבי" עפ"י הגירסה המופיעה בבבלי, ר' שמעון בן רבי תמה על שינוי גרסת אביו:

מתני ליה רבי רבי שמעון בריה: "הזהב קונה את הכסף" א"ל: רבי, שנית לנו בילדותיך "הכסף קונה את הזהב", ותחזור ותשנה לנו בזקנותיך "הזהב קונה את הכסף"? (מד ע"א).

לעומת הבבלי, בירושלמי המשנה שמופיעה אינה שיטת רבי בזקנותו, אלא שיטת רבי בילדותו. בירושלמי מובא שר' שמעון בן רבי לא תמה על שינוי דעת אביו אלא התנגד לו ממש:

א"ר חייה בר אשי: מאן תניתה? ר"ש ברבי. א"ל: אבוי, חזור בך! ותני כהדא: 'הזהב קונה את הכסף'! (ירושלמי, בבא מציעא ד, א).

רב ולוי הם שני תלמידים מובהקים של רבי, ולעיתים התגלעו מחלוקות ביניהם בנוגע לדברים ששמעו ממנו. במסכת ביצה, במסגרת מחלוקת רב ולוי בדברי רבי, טוען רב שדעת לוי היא אכן דברי רבי, אלא שרבי חזר בו ולוי שמע רק את הגרסה הראשונה של רבי, ולא שמע שחזר בו ולא שינה את דעתו:

אמר רב לעולם אל ימנע אדם עצמו מבית המדרש אפילו שעה אחת דאנא ולוי הוינן קמיה דרבי כי אמרה להא שמעתא באורתא אמר מותרין באכילה בצפרא אמר מותרין לקבל אנא דהואי בי מדרשא הדרי בי לוי דלא הוה בי מדרשא לא הדר ביה (בבלי, ביצה כד ע"ב).

מכל העולה לעיל, העובדה שהירושלמי, תלמודה של ארץ ישראל – שבה פעל לוי – התנגד לשינוי גרסת המשנה, והעובדה שבאמת קשה לטעון שלוי סבר שאותיות קונות בחליפין – נ"ל שסביר לטעון שרב ולוי נחלקו בדעת רבי, לוי דבק בדברי רבי בצעירותו, שעיקר המטבע הוא שווי ערכו, החומר שבו ולא הצורה, ולכן אע"פ שצורת המטבע היא כאותיות שאינן ממשיות, הצורה אינה עיקר המטבע, אלא המתכת שממנה הוא עשוי.

על פי הטענה שניסיתי לבסס בהתחלה, נראה ששיטת רבי ישמעאל – התופסת את המטבע כחומר מתכתי יקר שצובר בו ערך ממוני גבוה – היא שיטת רבי בילדותו

שנשתלשלה לירושלמי, והיא שיטת לוי, לפיה מטבע הוא חומר, מתכת, ולא צורה מוטבעת שעשויה להתבטל בכל רגע על ידי המלכות, ולכן היא כלי שראוי לקנות בו בחליפין.

ו. העלאת הממון – ציר היסטורי, הלכתי, ורעיוני

טביעת מטבע היא תנועה עמוקה של זיקוק. מיצוי השווי הממוני הבלוע והמפוזר בעולם, מכל החפצים וההנאות אל חפץ אחד, ברייה אחת שיכולה לאצור בתוכה את השווי שבעולם כולו, המטבע חושף את האחיד וההיולי שמאחורי המגוון הטבעי.

היכולת להעלות את השווי הבלוע והמפוזר, ולצרפו למטבע, הלכה והתקדמה במהלך ההיסטוריה, יחד עם התפתחות היכולת האנושית ליצור ישויות מופשטות ומורכבות. ככל שמערכת מופשטת גדלה והופכת לכוללת ומורכבת, כך בית הגידול שלה, המקום שבו היא מתקיימת, עובר יותר ויותר לתודעה האנושית, ופחות נראה בטבע עצמו; הטבע מסתיר את האחדות והכלליות, ומגלה אינספור גוונים מקומיים וחד פעמיים. האדם הוא עולם קטן, ורק הוא יכול להכיל אחדות והפשטה. משמעות הדבר היא שככל שציר הזמן ההיסטורי מתקדם, והכלכלה הלכה והשתכללה, מקור הכוח של הכסף נהיה יותר ויותר האישור החברתי לכך שהמטבע אכן יכול לקנות, ה"חריפות", ופחות ופחות מעמדו של המטבע בעולם החומרי.

ניתן לראות כיצד השיטות השונות שבהן העמקנו הן מעין תחנות בציר הזמן, כל אחת מהשיטות תפשה את המטבע בצורה שמתאימה לתקופה היסטורית מסוימת.

ר' ישמעאל מתייחס למטבע כחומר גלם שנבחר, מבין כל החומרים, להכיל את השווי הממוני בצורה מרוכזת. בשחר ההיסטוריה אכן השתמשו באזורים שונים בעולם בכל מיני חומרים כהליכים מסחריים – צדפות, מלח, אבנים יקרות – החומר היה המרכז, ולא ההרשאה הממלכתית וההסכמה החברתית.

דעת ר' עקיבא נראית כתואמת את השלב הבא, שבו אף על פי שהמטבע הוא מתכת יקרה שלמשקלה יש משמעות – הצורה – ההסכמה הממלכתית ההופכת את המטבע ל"עובר לסוחר" – היא המגדירה את המטבע.

את דעות רב ולוי חקרנו דרך עיני הראשונים: רש"י תפש את המטבע כפרי (לדעת ראשוני ספרד) או כ"כלי שאינו מסוים" (לדעת כסף משנה). מטבע, אליבא דרש"י, הוא אובייקט מוצק וממשי, שהצורה המוטבעת עליו שעשויה להתבטל ברצון המלכות ובכך גורעת ממנו את חותמת ה"מסוים", אך אינה מבטלת את קיומו המוצק של המטבע. לרש"י מטבע יונק את קיומו הן מממשותו הפיזית והן מהצורה המוטבעת עליו.

לעומת רש"י, דעת הרמב"ן המובאת גם בדברי תלמידיו, היא שמטבע הוא "דומה לאותיות", ש"אין גופו דומה לממון" – היינו הרכיב המוצק שבמטבע, המתכת, אינו אלא מצע לצורה המוטבעת עליו. לשיטה זו ניתן להקביל את המטבע למסך מחשב או טלפון נייד שעל גביו מוקרן סרט – כל משמעותו של המסך נובעת מהתמונות שאותן הוא מקרין, מסך שהתקלקל אינו רלוונטי לחלוטין, וכך לדעת הרמב"ן – מטבע הוא אובייקט וירטואלי, שמאבד את משמעותו כשהצורה שעליו מתבטלת.

גם כאן, כל אחת מדעות הראשונים מבטאת שלב אחר בהתפתחות ההיסטורית – הקומה הבאה בהתפתחות המטבע הייתה יצירת השטרות, הנפקת שטר היא תנועה המנתקת את הקשר לעולם הטבע אך עדיין משמרת את הקשר למתכות שמהם נעשה המטבע. הקשר נשמר פורמלית בשמות המטבעות הנוהגים עד היום, המבטאים מדדי משקל שבעבר שומשו למדידת משקל מתכת (כגון שקל, לירה, ופאונד).

מלבד הקשר הפורמלי למתכת, השטרות היו כשמן – שטר כסף היה מסמך המבטא את הבעלות על גוש מתכת יקרה במשקל מסוים. כמות המטבעות והשטרות הייתה תואמת כמות זהב מסוימת הנמצאת בגנזי המדינה. מנגנון זה, של הנפקה ושימוש במטבע על פי כמות זהב בבעלות המדינה, מכונה תקן הזהב.

שיטה זו הייתה נהוגה מהמאה ה-11, עת הונהגה בסין ומאוחר יותר באירופה, ועד לשנות ה-70 של המאה ה-20, עת תקן הזהב נזנח ובוטל.

ביטול תקן הזהב היה צעד דרמטי בהפשטת השווי הממוני, ניתוק מוחלט של אמצעי התשלום מכל טבעי וממשי יוצר מצב שבו כל מושגי הקניין והשווי הממוני מתחוללים בתודעה האנושית בלבד. כיום, הכלכלה האנושית כולה נשענת על הסכמה קולקטיבית שהמטבע טומן בחובו שווי, הכלכלה במאה ה-21 היא עולם וירטואלי מדומיין, שכל ממשותו נשענת על הסכמה חברתית ופוליטית.

נראה ששיטת רש"י, לפיה מטבע הוא חומר מוצק ובעל ערך שעליו מוטבעת הצורה – תיארה את הכלכלה כפי שהייתה עד לביטול תקן הזהב. לאחר ביטולו, רק שיטת הרמב"ן תואמת את המציאות הנוכחית, של כלכלה מופשטת לחלוטין, מנותקת מחומר וטבע.

ציר ההפשטה וההתעלות מעולם הטבע אל המופשט והרוחני מתבטא היטב בעולם הכלכלה. העלאת החומר אל עולמות מופשטים היא תנועה שעסקו בה צדיקים מימים ימימה. אסיים בפסקה של הבעש"ט, המתארת את עבודת ההעלאה בממון:

והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. שמעתי אומרים בשם הרב הקדוש הריב"ש ז"ל כי סולם בגימטריא ממון, וזהו אומרו והנה סולם שהוא ממון מוצב ארצה שהוא דבר גשמי וארצי, רק שראשו השני מגיע השמימה שהוא שכר נצחי, רק שמלאכי אלהים הם הבני אדם עולים ויורדים בו, ר"ל שיש מהם שעולים, שיש להם עליות גדולות (בעש"ט על התורה, ויצא ג).²⁹

הממון הוא אכן סולם, סולם בנפש האדם, המוצב בתאוות האפלות והחזקות ביותר, וראשו מגיע עד לעולמות העילאיים, הדקים ביותר, הנצחיים ביותר.

²⁹ את הגימטריה שמע הבעש"ט מפי ר' נתן נטע שפירא, ה"מגלה עמוקות".